

La investigació espanyola en criminologia: nous enfocaments per analitzar la crisi

ESTHER GIMÉNEZ-SALINAS COLOMER

Vocal del Consell General del Poder Judicial

AMADEU RECASENS I BRUNET

Director de l'Escola de Policia de Catalunya

JOSÉ LUIS DOMÍNGUEZ FIGUEIRIDO

Professor de l'Institut de Criminologia de la Universitat de Barcelona
i coordinador tècnic de l'Escola de Policia de Catalunya

amb la col·laboració d'ANABEL RODRÍGUEZ BASANTA
Facultativa de l'Escola de Policia de Catalunya

115

1. EL MARC SOCIOLÒGIC I INSTITUCIONAL DE LA CRIMINOLOGIA ESPANYOLA

Si bé sempre és complicat fer una síntesi o un resum de les investigacions científiques desenvolupades en el marc d'un sector determinat, aquesta complexitat s'accentua especialment a l'hora d'analitzar els àmbits de l'ordre i el control penal a Espanya en el transcurs d'aquesta última dècada. Els canvis socials, normatius i institucionals, així com la modificació dels centres d'interès relacionats amb els fenòmens esmentats, formen un panorama nou, la qual cosa fa que recomanem una reactualització de les línies establertes pel que fa als treballs sobre aquest tema relacionats amb períodes anteriors.¹

Efectivament, en aquests darrers anys, Espanya ha estat marcada per la consolidació de la democràcia però també per la plena integració de la societat espanyola en les dinàmiques europees. Això ha fet desenvolupar els estudis sobre criminologia (en el sentit ampli de la paraula) —evidentment, amb diferències de temps i escala— d'una manera molt pròxima a les línies generals d'aquest entorn geogràfic, polític i econòmic, tot i que encara poden observar-se característiques tributàries d'un marc acadèmic i de suport a la investigació que —malgrat alguns esforços aïllats— encara és massa deficient.

La creació d'un espai més obert a Europa —almenys des d'un punt de vista intern— i la promulgació del Tractat de la Unió Europea a Maastricht el 1992 han determinat les condicions de la plena integració espanyola de fet (ja ho estava de dret) en el si de la societat europea, però han implicat al mateix temps l'aparició de problemes determinats (crim organitzat, màfies de tota mena, blanqueig de diners, etc.), la naixent adopció de mecanismes comuns de lluita contra aquests darrers (construcció d'un espai policial i judicial europeu) i l'aplicació, amb l'inherent

1. GIMÉNEZ-SALINAS, FUNES, 1993.

debat, de certes polítiques socials i penals que presenten importants punts de contacte.

Un altre factor d'homogeneïtat és el referent a les modificacions aparegudes a l'espai comunicatiu, com és el cas del fenomen Internet. Aquest tipus de canvi, entre altres conseqüències, ha afavorit la integració de la investigació espanyola a les xarxes europees i ha creat les condicions necessàries per a facilitar un desenvolupament en paral·lel de les línies de treball i un intercanvi continu d'informació. Així, la xarxa científica s'ha estès i les seves connexions nacionals i internacionals han adquirit una complexitat més gran.

Els anys noranta han significat així mateix un canvi important per a la institucionalització universitària de la criminologia. La reforma dels plans d'estudi de les universitats espanyoles ha facilitat la inclusió en certes facultats de dret i de sociologia, essencialment, de matèries —normalment optatives i amb dret a una quantitat relativament reduïda de crèdits universitaris— relacionades amb aquest camp temàtic; d'aquesta manera, la difusió i el debat científic dels coneixements sobre criminologia arribaran a un públic professionalment més ampli que el dels instituts de criminologia i els centres especialitzats adjunts a les administracions públiques.

Tanmateix, això implicarà un veritable desenvolupament de la investigació en criminologia amb dues úniques condicions. La primera està estretament vinculada a la possibilitat d'obtenir crèdits o hores de classe: si la criminologia es presenta com un simple esdevenir històric de les escoles de pensament que han influenciat les maneres de percebre els fenòmens de la delinqüència, la desviació o el control social, difícilment podrà exercir una influència efectiva pel que fa a la preparació dels juristes, els sociòlegs o altres professionals del futur. Per tant, urgeix determinar el paper formatiu que aquestes matèries poden tenir en el si de la universitat espanyola.

La segona condició està relacionada amb la creació d'estructures estables que suscitin la investigació: la possibilitat de desenvolupar la investigació d'alt nivell en criminologia està íntimament vinculada a aquest factor de caràcter econòmic —prenem com a exemple el Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, que, durant deu anys, ha tingut un paper preponderant en aquest sentit—, així com a la normalització d'una estructura d'estudis de màster i de doctorat per a la formació interdisciplinària i especialitzada. Aquesta és la línia que s'ha adoptat en diferents regions del país (Institut Basc de Criminologia, Institut Andalus Interuniversitari de Criminologia, Universitat de Castella-la Manxa, Departament de Justícia de la Generalitat-Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Dret Penal i Ciències Penals de la Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona, Escola de Policia de Catalunya, etc.) i que ja comença a produir una interessant col·laboració entre el món universitari i les administracions públiques.

No és una exageració dir que els recursos destinats a la investigació en matèria de control penal estan descentralitzats (la qual cosa, en part, és lògica si es té en compte l'estructura administrativa espanyola, constituïda per tres nivells diferents i autònoms), a més són reduïts i no s'identifiquen amb línies institucionals de suport específiques i estables.

Deixant de banda els recursos que s'han destinat a determinades experiències vinculades a les enquestes de victimització (de les quals l'Ajuntament de Barcelona és, sens dubte, el pioner) i les enquestes del Centre d'Investigacions Sociològiques, els investigadors a Espanya tenen dificultats per a crear o trobar xarxes específiques per integrar-hi els seus projectes.

Per tant, la investigació empírica no ha pogut desenvolupar-se d'una manera coherent en els diversos aspectes socials de la qüestió penal i, encara menys, fer una arrencada, quantitativament parlant, tal com es podria esperar vista la riquesa temàtica i l'exigència de realismes que s'ha imposat a la universitat, així com per part dels poders públics.

L'esforç, dispers però existent, té també unes conseqüències positives. En aquest sentit, cal subratllar que el ventall de publicacions criminològiques presenta més moviment d'alguns anys ençà. Les revistes especialitzades sembla que s'estabilitzen i es publiquen obres en editorials conegudes. Així mateix, han aparegut diversos butlletins informatius (*Beccaria*, *Boletín Criminológico*, *Criminoticias*, *Justidata*, *Noticias Criminológicas*, etc.) que tenen un paper informador i dinamitzador de les notícies, investigacions, activitats acadèmiques, publicacions, etc. i, alhora, constitueixen el substrat de la construcció d'una comunitat científica molt diversa *per se*, que ha sabut ser conscient de la necessitat de crear espais d'organització i trobada.

Juntament amb les activitats de divulgació destinades a un públic relativament ampli, es troben també espais dedicats al coneixement i els debats de les investigacions en curs; en aquest cas, cal destacar el paper de l'Institut Internacional de Sociologia Jurídica (que es troba al País Basc) i dels congressos organitzats per la Federació Espanyola de Sociologia, en els quals sempre hi ha hagut espai per a la criminologia i la sociologia jurídica.

En el marc esmentat, un primer enfocament de la producció en matèria de criminologia espanyola en els anys noranta ens indica que les qüestions derivades de la redefinició de l'Estat de benestar i les relacionades amb alguns leitmotius europeus han participat en l'evolució dels estudis sobre la delinqüència i el caràcter conflictiu dels problemes socials.

2. LES GRANS LÍNIES DE LA PRODUCCIÓ CRIMINOLÒGICA ESPANYOLA EN ELS ANYS NORANTA

Quant al primer tema, cal tenir en compte que la transició democràtica espanyola s'ha acompanyat de la necessitat imperiosa d'unir-se a l'esforç d'integració europea citat anteriorment. L'element positiu que ha comportat aquest doble esforç és el fet d'haver assolit un nivell molt alt de modernització en un lapse de temps molt breu, la qual cosa ha fet accelerar els processos de canvi cultural i polític; malgrat tot, això també ha suposat processos complexos de reconversió industrial i de qüestionament de les polítiques econòmiques necessàries per a poder complir els criteris d'homologació exigits pels socis europeus. Tots dos aspectes, com era d'esperar, han generat un increment important dels conflictes socials.

El que és important en aquest cas és que aquests processos de canvi es produeixin en un període de plena redefinició, o —segons una altra perspectiva— de crisi de l'Estat de benestar. També convé recordar que aquesta forma d'Estat no era coneguda —almenys totalment i segons els mateixos paràmetres històrics— per la societat espanyola a causa de l'aïllament socioeconòmic i polític provocat per la dictadura franquista.

Aquesta redefinició del paper integrador i redistribuidor de l'Estat ha exigít una tasca de racionalització (acompanyada algunes vegades de retallades en les inversions) per part de les administracions públiques, de manera que aquestes s'han vist obligades a assolir i intentar mantenir un nivell raonable d'acceptació social en situacions marcades per la polarització social, les demandes diversificades i les exigències de participació i accés a les institucions, sense comptar amb els mitjans que havien caracteritzat les polítiques de protecció social dels països més avançats, en dècades anteriors.

L'exigència de polítiques públiques que afavoreixen els processos d'integració i participació de la població estava molt vinculada a la necessitat de trobar noves formes de legitimació política. Un Estat menys benefactor, però no per això menys intervencionista, aparentment hauria de buscar la seva justificació més enllà de la idea de pura i simple legalitat, servint-se de dues estratègies compatibles entre elles:² d'una banda, la idea d'obtenir el consens social —si és possible, d'una manera anticipada— dels grups implicats en relació amb les polítiques públiques, sobretot els que intenten enfrontar-se a situacions pertinents de risc social, ha guanyat importància. D'altra banda, la consecució d'objectius socials que s'acosten a la demanda de la població ha exigít que se suavitzin al màxim els mecanismes normatius de presa de decisions. Com veurem en el paràgraf següent, aquests dos aspectes es reflecteixen en la perspectiva que adopten una bona part dels estudis realitzats al llarg d'aquests anys.

Quant al segon aspecte esmentat anteriorment, és possible identificar —sens dubte, com una opció personal entre altres possibles— tres leïmotius fonamentals en el marc del control penal europeu d'aquestes últimes dècades. En primer lloc, convé subratllar el problema del terrorisme, que es va propagar per Europa en el transcurs dels anys setanta. Espanya segueix vivint una seqüela d'aquella etapa que presenta característiques pròpies, ja que deriven d'una manera determinada de plantejar el problema de la integració de la nacionalitat basca en el conjunt de l'Estat i, sobretot, de la incapacitat de determinats grups per a distingir entre el que, durant el franquisme, havia pogut considerar-se una lluita per les llibertats polítiques i el que actualment desvetlla una estratègia de confrontació violenta amb un sistema democràtic.

Pel que fa al marc del nostre treball, cal accentuar que el fet de mantenir aquesta estratègia de confrontació pot deformar diversos sectors de la realitat, especialment el de les polítiques penals, i també mantenir viu l'interès pragmàtic i conceptual per a les qüestions relacionades amb la violència.

2. DOMÍNGUEZ, 1996.

En segon lloc, com sabem, la qüestió de la droga ha constituït, des dels anys vuitanta, un dels centres privilegiats d'atenció de les polítiques socials i penals europees. En el cas espanyol, la droga obté la qualificació de problema social a partir de la meitat de la dècada dels noranta, i això a partir de dues definicions diferents: la d'una població que presenta problemes de caràcter mèdic, social o penal associats a diferents pràctiques de consum i la d'un espai territorial que es converteix en una zona de trànsit predilecte per al tràfic de substàncies il·lícites. Convé observar que aquesta definició de la droga com a problema social ha tingut molt a veure amb la reestructuració del mercat laboral espanyol i que, consegüentment, s'ha desenvolupat seguint les dinàmiques vinculades a la denominada cultura de l'atur, que ha afectat essencialment la joventut.

Finalment, al llarg dels anys noranta ha aparegut un fenomen nou relacionat també amb la idea de zona de pas, però aquest cop vinculat al fet de la lliure circulació de la població en el territori de la Unió Europea. La qüestió de la criminalitat organitzada, d'una banda, i la de les diverses manifestacions conflictives associades als fluxos migratoris, de l'altra (violència racista, immigració clandestina, etc.), han exigit la posada en pràctica de polítiques europees coordinades i s'han convertit en un element obligatori de reflexió al nostre país. Per aquesta raó, el territori espanyol es veu afectat no tan sols per la seva proximitat geogràfica al nord del continent africà, sinó també pel conjunt de fenòmens socials sorgits després de la caiguda del mur de Berlín, fenòmens que han fet emergir la qüestió de la reconstrucció europea —evidentment, també en la seva dimensió de control social— com un dels eixos bàsics de les polítiques esmentades.

Un altre factor fonamental per a entendre l'estat actual de la producció criminològica espanyola i per a preveure'n l'evolució en els pròxims anys té a veure amb els canvis normatius que han implicat les circumstàncies polítiques internes i els processos indicats anteriorment.

La projecció actual de les anàlisis de les polítiques institucionals, el funcionament efectiu dels mecanismes penals, la producció normativa, etc., només poden entendre's si es té en compte la manera amb què es construeix el sistema penal i la seva significació sociopolítica. Aquesta dada normativa, tot i que encara no ha tingut el desenvolupament científic desitjat, produeix dinàmiques complexes en l'àmbit institucional, polític i social que anuncien una futura línia de treball en la investigació.

L'estabilitat del sistema democràtic —que per a alguns observadors s'expressa un cop més en la primera alternança política en el Govern però que ja s'apreciava des de fa alguns anys— ha permès abordar reformes legislatives de fons en el marc penal que, d'una manera o una altra, estan relacionades amb els factors socials a què ens hem referit.

Sense pretensions d'exhaustivitat, podem citar, entre altres sectors afectats, les reformes de jurisdicció de menors (1992), la seguretat pública (1992), els mecanismes de protecció de testimonis i perits en les causes criminals (1995), l'assistència a les víctimes de delictes contra la llibertat sexual (1995), el tribunal anticorrupció (1995), el tribunal del jurat (1995), l'assistència jurídica gratuïta (1996) i el reglament penitenciari (1996). Algunes comunitats autònomes també han utilitzat

àmpliament les seves competències en aquests àmbits, com en el cas de la catalana, que des dels anys vuitanta porta a terme polítiques institucionals específiques en temes com la policia, la justícia juvenil i les toxicomanies.

No obstant això, sens dubte, la reforma de més envergadura és la considerada per la Llei orgànica 10/1995, de 23 de novembre, data en què es va votar amb un ampli consens parlamentari, després de deu anys d'esborranys successius i de projectes de llei que no havien arribat a terme, el *Codi penal* que alguns sectors de la doctrina han anomenat «de la democràcia».

Aquest text estableix una nova sistemàtica, inicia una etapa de prova d'un nou sistema de penes i redefineix (intentant racionalitzar-los) certs tipus penals. El segon aspecte esmentat va ser un dels més esperats i debatuts en aquell moment, ja que representava, en el nostre país, l'esperança de posar fi a l'hegemonia de la pena privativa de llibertat; cal tenir en compte que, abans de la promulgació del nou codi, Espanya encapçalava l'augment relatiu de la població penitenciària, ja que fins al 1995 hi havia hagut un increment del 67 % (el 1985, la població penitenciària ascendia a més de vint-i-dos mil individus, mentre que el 1995 aquesta xifra havia arribat a més de quaranta-sis mil).

No obstant això, algunes veus crítiques s'han pronunciat des de la doctrina i els mitjans pròxims als tribunals per advertir d'alguns aspectes d'aquest codi, lamentant la precipitació final de tot el seu procés parlamentari i considerant que no satisfia les expectatives de despenalització de certs sectors socials; tot i així, en comparació amb el seu predecessor, cal subratllar que el legislador limita clarament el seu abast punitiu o que no ha aprofitat aquesta oportunitat per a introduir elements com el principi d'oportunitat, la mediació, la conciliació, etc. Més concretament, quant a la gestió de les alternatives a la pena privativa de llibertat, s'ha destacat el risc que, a través de factors com el desconeixement o la manca de mecanismes d'aplicació per a la seva posada en marxa, només siguin pures fórmules nominals.

Per a valorar el seu abast social efectiu, cal afegir, a l'encara molt curta vida del *Codi penal* (que va entrar en vigor el 25 de maig de 1996), mancances importants en el seu desenvolupament normatiu: la més significativa és l'absència d'una llei que reguli la responsabilitat penal del menor, per bé que hi ha un avantprojecte que alimenta l'esperança sobre el fet que els tràmits en aquest sentit no poden trigar.

La reforma penal també mancarà de sentit si no s'acompanya d'una nova llei d'enjudiciament criminal que actualitzi i modernitzi tot el procés penal. La llei actual, amb més d'un segle d'antiguitat, constituïa un magnífic instrument per a la seva època però els retocs successius i el desfasament determinat pel temps transcorregut des de llavors exigeixen un nou text on cal prendre importants decisions (com definir-se sobre l'opció entre un jutge d'instrucció o un jutge de garanties, la qual cosa predetermina elements fonamentals relacionats amb la bona marxa tant del procés com del paper del fiscal, de la policia judicial, etc.).

Tot i que encara no podem comptar amb una producció teòrica i empírica pertinent en el marc de l'elaboració de la reglamentació penal, és previsible que —en vista de l'amplitud dels canvis que han tingut lloc— aquesta branca de la sociologia comença a despertar-se en el nostre país. La reforma del *Codi penal* tam-

poc no ha esta objecte d'una anàlisi detallada des d'un punt de vista sociològic o criminològic, encara que sí que s'ha pres una posició a títol teòric,³ que ha estat debatuda en diversos congressos i col·loquis, per la qual cosa sembla lògic pensar que constituirà una àrea d'atenció privilegiada en els pròxims anys, sobretot per l'esforç pressupostari institucional que suposa la posada en pràctica d'aquestes novetats.

3. ELS DIFERENTS CAMPS TEMÀTICS DE LA INVESTIGACIÓ ESPANYOLA EN CRIMINOLOGIA

3.1 Els estudis sobre la delinqüència, la marginació i l'aspecte conflictiu dels problemes socials

121

En aquest capítol s'observa una important producció d'estudis sobre els contraventors de la norma penal i sobre les formes de delinqüència. Naturalment, aquests estudis fan referència a camps temàtics diversos, encara que és possible constatar l'interès per tota una sèrie de línies de treball que fixen la investigació criminològica en el marc esmentat anteriorment.

Com succeïa en els anys vuitanta,⁴ l'interès pel fenomen de la delinqüència juvenil segueix sent important; no obstant això, actualment, uns altres temes s'hi equiparen. Així, hi ha un bon nombre de treballs sobre:

a) les diferents formes de violència que es produeixen en l'àmbit familiar (manifestació d'una certa desestructuració de les relacions microsocials);

b) les possibles relacions entre el fet de ser dona i l'execució de conductes delictives, com a conseqüència de la seva plena integració en els processos productius;

c) les connexions que poden establir-se entre el consum de drogues il·lícites i la delinqüència (marcant així un terreny en què l'examen de les normes de comportament sembla que condueix, des d'un punt de vista favorable a la prohibició, a formes d'exclusió social);

d) els comportaments vinculats al racisme i la xenofòbia (que posen de manifest, en definitiva, la dificultat de la convivència amb l'*altre* i la seva acceptació en situacions caracteritzades per la complexitat normativa);

e) la delinqüència organitzada i la reincidència.

Aquesta pluralitat temàtica es tracta des de diversos punts de vista teòrics i disciplinaris; tanmateix, cal subratllar unes línies comunes a tots aquests treballs, que són constants en els diversos camps analitzats.

En primer lloc, si en els anys vuitanta era habitual que els autors —pioners en aquest sentit— delimitessin àmbits d'atenció criminològica i introduïssin les pers-

3. D. a., 1996b.

4. GIMÉNEZ-SALINAS, FUNES, 1993, 105.

pectives teòriques, fonamentalment europees, que aportaven elements de reflexió i debat en relació amb aquests àmbits, actualment s'observa un interès per establir les regles reals dels fenòmens estudiats.

Malgrat tot, hi ha unes reflexions teòriques, sovint en el marc de publicacions o de debats sobre l'estat actual de la criminologia.⁵ També trobem obres sobre les escoles recents que han influenciat la investigació a Espanya⁶ o que intenten fer un enfocament històric del paper de certs corrents.⁷

Un cop coneguts els paràmetres de la discussió i tenint en compte que no hi ha teories generals que ofereixin solucions «a la carta» i que els reajustaments pressupostaris fan treure el màxim profit possible de les inversions públiques, sembla lògic que els investigadors es preocupin per trobar indicadors fiables a propòsit dels problemes tractats. Amb aquesta estratègia del treball científic es podia concebre, teòricament, una intervenció institucional realista davant d'aquestes problemàtiques o, com a mínim, perfilar un panorama quantitativament clar sobre el seu abast.

En segon lloc, aquesta demanda de realisme està relacionada amb una major exigència de rigor metodològic, de manera que la investigació empírica ha augmentat en nombre i ha guanyat diversitat. En aquest sentit, convé indicar que no ens acontentem de començar a explotar la informació institucional disponible,⁸ sinó que també, segons els tipus d'estudi, acudim directament a la versió del col·lectiu implicat a través d'enquestes⁹ o altres tècniques.

No obstant això, l'enfocament realista —tant institucional com científic— del fenomen de la delinqüència en el territori espanyol encara xoca amb els greus problemes que plantegen les estadístiques policiaques i jurídiques pel que fa al cas.¹⁰ Com a diagnòstic global, es pot dir que ens enfrontem a una informació parcial i sense cap coordinació. De totes maneres, cal reconèixer que han iniciat processos de racionalització en aquest sentit —no exempts de dificultats tècniques i operatives— tant les institucions policials (que, ara com ara afecta els cossos policials dependents del Ministeri d'Interior, la policia basca i la catalana) com el Consell General del Poder Judicial.

Aquestes línies generals, tant des del punt de vista temàtic com metodològic, tornen a aparèixer en els estudis que analitzen la marginació, la divergència i l'aspecte conflictiu en els problemes socials com a factors de delinqüència.

Ara bé, la majoria dels estudis s'agrupen en dues àrees: una pretén analitzar els processos culturals i psicosocials que incideixen en la conducta de la població infantil i juvenil, mentre que l'altra intenta saber quina és la pertinença i quines són les conseqüències del consum de drogues com a fenomen social.

5. D. a., 1992; GARCÍA-PABLOS, 1992; GONZÁLEZ, 1992; SERRANO, 1991.

6. LARRAURI, 1991a.

7. GARCÍA VALDÉS, 1997; TRINIDAD, 1993.

8. ÁVILA, 1993; ESTARELLAS, CARBONELL, 1992; ESTÉBANEZ, PEÑA, 1990; FUNES *et al.*, 1996; ORÓS *et al.*, 1991; REDONDO, FUNES, LUQUE, 1993.

9. RECHEA, BARBERET, MONTAÑÉS, ARROYO, 1995.

10. SERRANO MAÍLLO, 1994; STANGELAND, 1995a i 1995b.

Aquestes dues línies acostumen a creuar-se,¹¹ però en altres casos els fenòmens de la violència de grups associats al deteriorament del teixit social urbà i a la polarització de les dinàmiques socials,¹² així com les problemàtiques sociofamiliars que apareixen en aquest darrer marc,¹³ constitueixen casos d'anàlisi privilegiats.

La conseqüència genèrica d'aquest tipus de treballs, potser inesperada des dels punts de vista particulars de cada investigador, consisteix justament en l'emergència de certs grups de risc que poden fer centrar en els propers anys —si encara no ho han fet— l'atenció de les polítiques penals i/o d'assistència pública. L'interès demostrat per la reincidència com a indicador de l'èxit de les polítiques institucionals¹⁴ accentua aquesta tendència.

Finalment, quant a aquest grup de treballs, s'observa un cert interès pel paper que tenen els mitjans de comunicació en l'àmbit penal.¹⁵ Un cop assumida aquesta capacitat de construir realitats —o, si es prefereix, imatges i sensacions— que són difoses pel cos social, es discuteix la seva intervenció en els àmbits de risc indicats anteriorment; no obstant això, es troba a faltar la posada en pràctica d'una reflexió general —feta sobre bases empíriques— que estableixi els paràmetres efectius d'aquesta capacitat.

3.2 Les actituds davant la delinqüència

L'exigència de realisme —i la legitimació de polítiques determinades que suposa aquesta exigència— també influeix en aquest camp d'estudis. Els treballs al voltant de l'opinió pública sobre la delinqüència, les enquestes sobre formes concretes de delictes o les enquestes de victimització ofereixen a les institucions dades necessàries per a fonamentar les seves directrius de política criminal i difícils d'obtenir, per tot el que s'ha dit anteriorment, a partir de la informació estadística institucional.

Dit això, sense voler disminuir el mèrit d'una opció realista d'aquest tipus, cal tenir en compte que la informació obtinguda no es basa tan sols en dades objectives, sinó també en percepcions mediatitzades —sentiment de seguretat, confiança en les institucions, etc.— que són objecte d'una elaboració cognitiva social. A més, molts cops algunes dades són difícilment objectivables; per exemple, un ciutadà pot saber que ha estat víctima d'una conducta delictiva, però pot equivocar-se en la seva qualificació a l'hora de facilitar la informació o, en un altre aspecte, pot no ser conscient d'haver estat víctima de determinats delictes de definició artificial no sempre individualitzable, com en el cas dels delictes ecològics. Fins i tot, aquest tipus d'anàlisi pot donar lloc a una visió reduccionista de la seguretat perquè se centra únicament en certs factors de la vida en comú (delinqüència) i no en d'altres (treball, sanitat, etc.).

11. BAULENAS, GRÀCIA, ESCUDERO, 1992; ESCUDERO, FRIGOLA, 1996; MARTIN, URENDES, NAVANUEL, 1996.

12. ADÁN, 1996; ANTÓN, 1992; COSTA, PÉREZ, TROPEA, 1996; GÓMEZ, 1995; TROPEA, 1993.

13. GARRIDO GENOVÉS, MARTÍN, 1991; OSUNA, PÉREZ CÁRCELES, LUNA, 1991; RUIDÍAZ, 1996; URRRA, 1994a; 1994b; 1995a; 1995b.

14. DELBOS, 1992; FUNES *et al.*, 1996; REDONDO, 1994; REDONDO, FUNES, LUQUE, 1992; 1993.

15. FUNES, 1994a; GIMÉNEZ, 1992; MURILLO, 1992; RODRIGO, 1991.

Constatar que hi ha una *ideologia de la seguretat* no tan sols ha de donar peu a corroborar que s'ha convertit en un centre de preocupació social¹⁶ (que, ho diem de passada, obre interessants mercats) sinó que també exigeix que s'analitzin els mecanismes socials que hi ha al darrere i que estructurin el nivell receptiu i cognitiu del ciutadà d'acord amb un esquema binari de tipus *segurerat-risc*. Al nostre país, alguns estudis de caràcter empíric han començat a examinar aquesta via.¹⁷

En el cas espanyol, existeixen dues fonts fonamentals d'informació sobre l'actitud de la població davant de la delinqüència. El Centre d'Investigacions Sociològiques (CIS) segueix oferint material d'interès —no sempre aprofitat— per a l'investigador. En els anys noranta, el CIS ha dut a terme investigacions específiques sobre l'avortament (estudi enquesta núm. 1996), la droga (estudis enquestes núm. 2005 i 2080), el frau fiscal (estudis enquestes núm. 1974, 2152 i 2200) i el maltractament infantil (estudi enquesta núm. 2202).

Tot i així, cal tenir en compte que altres enquestes de caràcter general (vegeu els estudis núm. 2001, 2105, 2133, 2189, 2203, 2214, 2217, 2221 o 2231) inclouen dades concretes pertinents, normalment en forma d'escales de valoració, des del punt de vista de l'opinió social sobre la delinqüència i l'aspecte conflictiu dels problemes socials.

En segon lloc, cal dir que es manté i s'amplia —fins a cobrir tota l'àrea metropolitana de la ciutat— la iniciativa duta a terme a Barcelona per a disposar d'una informació sobre la delinqüència que reflecteixi les preocupacions i les vivències de la població a través de l'ús d'enquestes de victimització.¹⁸ El resultat és que disposem d'una sèrie informativa que, per a la ciutat de Barcelona, es remunta a 1985. Aquesta línia de treball tendeix a estendre's a altres zones de l'Estat espanyol, concretament a Màlaga, on han tingut lloc diverses experiències d'aquest tipus.¹⁹

3.3 Els estudis sobre el sistema de justícia criminal i els seus professionals

En els anys noranta s'ha consolidat l'estudi de les diverses institucions que componen el sistema de justícia criminal gràcies a les aportacions provinents de les ciències socials. Són freqüents els treballs teòrics que —traient partit de les aportacions del sistema simbòlic d'interacció, les teories del conflicte i la criminologia crítica— intenten oferir un panorama general dels òrgans que constitueixen el sistema penal,²⁰ del tractament que aquest reserva a certes temàtiques (com el terrorisme, la delinqüència juvenil o el control de la drogodependència)²¹ o que analitzen uns aspectes centrals determinats per a una sociologia del sistema penal.²²

16. ALABART, ARAGAY, SABATÉ, 1992c; SABATÉ, ARAGAY, 1995.

17. GARCÍA-BORÉS *et al.*, 1995.

18. ALABART, ARAGAY, SABATÉ, 1990; 1991; 1992; 1993; ALABART, ARAGAY, SABATÉ, TORELLES, 1994.

19. Díez RIPOLLÉS *et al.*, 1996.

20. D. a., 1991; BERGALLI, 1991; 1995; 1996.

21. GIMÉNEZ-SALINAS, RIFA, 1992; REINARES, 1993; 1996; RÍOS, 1993; URRÁ, 1995a i 1995b; Usó, 1996.

22. GONZÁLEZ, 1991; TERRADILLOS, 1991.

La sociologia de la policia com a professió i la sociologia jurídica penal en l'àmbit policial comencen a produir estudis, teòrics i empírics, que descriuen la realitat espanyola. Aquesta producció sobre la policia com a institució, acompanyada d'una reflexió general sobre les aportacions possibles de les ciències socials per a conèixer-la millor²³ i d'una reflexió sobre el paper de la policia en el conjunt dels mecanismes que comprenen els aparells estatals de control social,²⁴ pot classificar-se en tres grans grups.

En primer lloc apareixen els treballs que, com a complements a les opinions de la població sobre la delinqüència, es dediquen essencialment al paper de la policia com a garant de la seguretat dels ciutadans,²⁵ o, en canvi, analitzen des d'un punt de vista crític la *ideologia de la seguretat*²⁶ i la seva relació amb els processos d'administració del sistema penal.

Aquest darrer aspecte concerneix la pena administrativa utilitzada per al control dels immigrants o les toxicomanies. Aquesta pressió intenta generar, d'acord amb una «protecció de la seguretat», un consens social a propòsit de les polítiques adoptades.

En segon lloc, hi ha els estudis que, des d'una perspectiva sociològica de les professions, analitzen els elements constituents de la tasca policial i la seva valoració social²⁷ o que, des de diversos punts de vista, fan referència a les circumstàncies que hi introdueixen modificacions. Caldria incloure en aquesta darrera categoria l'anàlisi dels processos d'accés de la dona als cossos policials,²⁸ així com de la privatització de la seguretat²⁹ (i de reconstrucció de l'espai policial, tant en l'àmbit nacional³⁰ com en l'europeu).³¹

Es tracta de treballs que mostren, segons perspectives diferents, tensions institucionals que són característiques dels cossos policials però també dels espais polítics on es desenvolupen.

Des d'un punt de vista teòric, Larrauri analitza la qüestió de les policies privades i la creació d'un espai polític (el mercat de la seguretat) que ha de ser controlat si es volen preservar els grans principis de l'Estat de dret.

D'altra banda, la creació, l'evolució i la consolidació d'un espai policial europeu, segons Recasens, comporta certs perills per la seva falta de control i un qüestionament del concepte de sobirania.

També s'han examinat, en tercer lloc, alguns sectors d'intervenció policial especialitzada: l'actitud de la policia cap als menors,³² cap a la dona com a víctima³³ o

23. BARBERET, 1993; MAESO, 1992; SOLORES, 1995; TORRENTE, 1992.

24. BERGALLI ed., 1996.

25. DELGADO, GUÀRDIA, 1994.

26. MUÑAGORRI, 1995.

27. HERNÁNDEZ, DÍAZ, 1994; MARTÍN, 1990; 1992; RALOUA, 1996; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, 1991 i 1992; TORRENTE, 1995; 1996; 1997a; 1997b.

28. JAR, 1992; 1997; MARTÍN, 1994.

29. LARRAURI, 1992a.

30. RECASENS, 1996c.

31. RECASENS, 1995a; 1995b; 1996a.

32. CIRUJANO, 1995; LUQUE, 1992; MALLO, 1990; MORENO, MALLO, PALACIOS, 1995.

33. Comissaria General de la Policia Judicial, 1996.

fenòmens vinculats a la immigració.³⁴ A més, aquestes temàtiques s'engloben en l'interès general per a aconseguir que els serveis policials s'acostin a la població matisant el seu caràcter d'agent de control en benefici d'una idea de servei públic.

D'altra banda, hi ha hagut un considerable enriquiment temàtic i metodològic en els estudis relacionats amb l'Administració de justícia. La qüestió de la seva reforma segueix present, si bé no s'analitza tant des de la perspectiva que calen grans inversions i canvis legislatius (qüestió central per a la doctrina i els investigadors durant l'última dècada) com des de la perspectiva de la confiança en la racionalització de dinàmiques internes de funcionament i, com en el cas de la policia, d'un acostament al ciutadà.

És cert que no s'ha aprofundit prou en la idea plantejada per Toharia i Zaragoza sobre l'anàlisi sociològica de les professions jurídiques —hi ha alguns treballs teòrics³⁵ i la investigació empírica de Santos³⁶ sobre el secretariat judicial—, però en canvi s'ha mantingut la línia de treball sobre les opinions de la població sobre la justícia,³⁷ s'ha reflexionat sobre la posició del sistema judicial en el nostre model d'Estat,³⁸ s'han examinat les necessitats en matèria de formació del personal judicial,³⁹ i, des de la perspectiva de la psicologia social, s'ha estudiat a fons la incidència en la decisió judicial dels diferents subjectes que participen en aquest procés: perits, testimonis i membres del jurat, entre altres. En poc temps, s'ha avançat en la descripció dels processos reals de presa de decisions judicials tenint en compte els diversos factors que hi influeixen.⁴⁰

En aquest mateix àmbit, la ratificació de la Llei orgànica 5/1995, del tribunal del jurat, introduïda com a fórmula d'acostament de la justícia i la població, i les primeres experiències de la seva aplicació —algunes molt discutides— han suscitat l'interès per aquesta institució.⁴¹

No obstant això, on s'observa més producció científica és en el tema de les institucions de tractament, ja sigui per a adults o menors segons l'edat penal. Tot i que alguns treballs qüestionen la idea de tractament i insisteixen en les conseqüències *dessocialitzadores* de les institucions tancades,⁴² la majoria dels estudis se centren en els factors interns (característiques de la població, del personal i dels programes) que poden intervenir perquè sigui viable i per a reduir al màxim l'impacte negatiu de les institucions tancades.⁴³

34. BORREQUERO, 1994; CABALLERO, 1992.

35. HIERRO, 1997.

36. SANTOS, 1994.

37. CIS, 1992a; 1992b; 1996c; RUIDÍAZ, 1994; TOHARIA, 1994.

38. RECASENS, 1996.

39. GARCIA VALDÉS, 1991; PUIG, PUIG, ROSILLO, 1991.

40. CEA, 1992; MARZOA, 1995; SOBRAL, 1990; 1994.

41. PAÚL, 1991a; 1991b; 1992a; 1992b; 1993a; 1993b; 1993c; 1995a; 1995b; PÉREZ-CRUZ, 1992.

42. BONA, 1993; GARCIA BORÉS, 1993a; 1993b; 1995a; 1995b; MANZANOS, 1991; 1992; RIVERA, 1992; 1993; 1994; ZINO, 1996a; 1996b.

43. CARREÑO, PINILLA, TRUJILLO, 1992; CUESTA, 1993; ELEJABARRIETA, PERERA, RUIZ, 1991; GARRIDO 1990a; 1990b; 1993; 1994; GARRIDO, MONTORO, 1992; GONZÁLEZ, 1992; MARTÍN, 1997; ORTÍZ, 1991; POLANCO, 1992; PONCE, 1994; REDONDO, 1990; 1991; 1992; 1993; 1994; REDONDO *et al.*, 1992; REDONDO, GARRIDO, 1992; 1993; SANCHA, 1992; VALVERDE, 1991; VIGIL, GUILLÉN, 1991.

Així, l'establiment, la valoració i la mesura dels indicadors de funcionament intern de les institucions tancades són cada cop més presents en la literatura especialitzada, la qual cosa suposa, en darrer terme, un cert reconeixement de la dificultat (els més crítics parlarien d'impossibilitat) d'assolir els seus objectius socials externs. Potser per aquest motiu s'observa un important desenvolupament de dues línies temàtiques més: la utilització de recursos per al tractament en règim obert —que suposa parar atenció al paper que han de tenir els treballadors socials que col·laboren amb el sistema penal— i els plans de treball amb poblacions específiques (delinqüents violents, consumidors de drogues, etc.) —que constitueixen, també des del punt de vista intern de la convivència a les institucions, els grups de risc esmentats anteriorment.

Es defineixen així dues maneres diferents d'entendre el tractament penal en relació amb la categoria —pertinença o no a grups de risc— en la qual es podria incloure el subjecte que s'hi ha de sotmetre: la primera exigeix que es mobilitzin recursos externs a la institució penal i que es facin servir fórmules que afavoreixin una certa permeabilitat social; la segona, d'acord amb la condició predictiva de la conducta delictiva del subjecte que manifesta aquest tipus de caràcter perillós, tendeix a accentuar la idea de vigilància. Els murs de la presó, per tant, no s'ensorren sinó que, al contrari, s'elevenc encara més i s'estrenyen a l'entorn de poblacions determinades.

3.4 Els estudis de les alternatives a les institucions del sistema de justícia criminal. Problemàtica de la víctima i subjectivitat

La idea d'acostament al ciutadà i la crisi de les institucions tradicionals del control penal combinen els seus esforços per a subratllar la possibilitat d'un sistema més atent a la reparació del delictu, a la satisfacció de la víctima i al fet de responsabilitzar l'autor del comportament delictiu.⁴⁴ Aquests objectius que —tot i que d'una manera limitada— tenen cabuda a la nostra legislació han generat un interès genuí i força producció en matèria de mesures alternatives,⁴⁵ així com unes interessants contribucions al debat sobre la seva influència en el sistema de justícia criminal.⁴⁶

Destaquem molt especialment, en aquest sentit, el marc material de la justícia juvenil i territorial de Catalunya, comunitat que ha exercit un paper important per al coneixement d'aquest tipus d'experiències en la resta de l'Estat. Podem trobar un primer balanç d'aquesta experiència —que utilitza tècniques quantitatives i qualitatives— en el treball dirigit per J. Funes,⁴⁷ on s'assenyalen les dificultats de qual-sevol tipus de mediació i es destaca la seva capacitat d'introduir, en els subjectes afectats, una tendència a la responsabilització.

44. GIMÉNEZ-SALINAS, 1992a; 1996a; 1996b.

45. D. a., 1994; d. a., 1996b; ASÚA, 1992; CID, LARRAURI, 1997; GIMÉNEZ GARCÍA, 1992; MARSAL, 1993; PEDRAZ, 1995; SOLA, 1990; TOHARIA, 1990a; VIZCARRO, 1996.

46. BERGALLI, 1994; LARRAURI, 1991b.

47. FUNES, 1994b.

És lògic que, en el mateix període, els estudis sobre la víctima hagin estat importants.⁴⁸ Aquest redescobriments de la víctima ha seguit cursos diversos.

Així, s'ha intentat conèixer les seves necessitats i les seves expectatives quan es posa en contacte amb el sistema penal, així com quines són les fórmules de satisfacció de la demanda (policials, judicials i socials) més adequades.⁴⁹ L'interès s'ha centrat en poblacions desconegudes pel sistema penal en haver-se produït l'agressió en l'àmbit privat, la qual cosa dificultava la presentació de la denúncia —agressions sexuals domèstiques—, o en espais de marginalitat, com per exemple la prostitució.⁵⁰ No obstant això, també s'ha reflexionat, des d'una perspectiva més teòrica, sobre com intervé la seva presència en la construcció general del sistema de justícia criminal; cal no oblidar que aquest redescobriments es pot entendre no només com a apropament als interessos materials i afectius de la població sinó també com a manifestació del procés de privatització de la justícia penal,⁵¹ encara que aquest procés no hagi estat objecte a Espanya de l'anàlisi científica que mereix, a part d'algunes reflexions estrictament jurídiques.

Malgrat tot, la qüestió de la subjectivitat (és a dir, de la identitat social del subjecte que es transmet als altres i que no s'interioritza personalment ni institucionalment) ha rebut un tractament més ampli que la simple manifestació de la necessitat d'un tracte més humà per a la víctima. Les importants transformacions viscudes durant les darreres dècades en la nostra estructura social han generat qüestions transversals en tots els sectors dels actes de col·lectivitat, i n'és una la que afecta el paper de l'individu davant de les estructures institucionals concebudes des de fa més de dos segles.

No és gens estrany, per tant, que aquesta qüestió també hagi afectat el camp penal. El dret i el sistema penals ja no tenen com a única referència un subjecte abstracte —el ciutadà potencial productor— i, en conseqüència, els seus objectius, els seus mètodes i les seves estratègies s'enfronten al paradigma de la complexitat. De quina manera entén el dret penal la diversitat i quin tractament específic li reserva quan el seu aspecte conflictiu assoleix nivells elevats? Aquest és un tema recurrent en la producció dels darrers anys, de manera que la dona,⁵² el jove⁵³ o l'estranger⁵⁴ —ens limitem a aquests tres exemples— s'han convertit en elements habituals de la nostra literatura científica.

48. BERISTÁIN, CUESTA, 1990; BUSTOS, LARRAURI, 1993; GARCÍA-PABLOS, 1992; GARRIDO, BERENQUER, 1991; HERRERA, 1996; LANDROVE, 1990; TAMARIT, 1993.

49. BERANOAGUIRRE, 1991; DAPENA, MARTÍN, 1992; GONZÁLEZ VIDOSA, 1995; RICARDO PALACIO, 1992; ROMERO, 1994; RUIDÍAZ, 1992; SORIA, HERNÁNDEZ, 1995.

50. ALTARRIBA, 1992; BARBERET, 1996; SARASÚA, ZUBIZARRETA, 1997; URRÁ, 1996.

51. DOMÍNGUEZ, 1996; GIMÉNEZ-SALINAS, 1996a; 1996b.

52. BERGALLI, BODELÓN, 1992; LARRAURI, 1992b; 1994; 1995; LATORRE, 1995; VALIENTE, 1996.

53. NEGRE, SABATÉ, 1991.

54. BERISTÁIN, 1994a; 1994b; JÁUREGUI, 1995; LUCAS, 1990; 1992; MORENO, 1993.

BIBLIOGRAFIA

- D. a. *Control social del delito: críticas y alternativas*. Bilbao: Salhaketa, 1991.
- D. a. *De les causes del delictes a la producció del control. El debat actual de la criminologia*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992.
- D. a. *Alternativas a las penas de prisión*. Madrid: Comisión Episcopal de Pastoral Social, 1994.
- D. a. *Alternativas terapéuticas a la prisión en delincuentes toxicómanos: un análisis de historias de vida*. Vitoria: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, 1996a.
- D. a. «El "nuevo" Código Penal». A: *Panóptico*, 1, 1996b.
- ADÁN REVILLA, T. *Ultras y skinheads: la juventud visible*. Oviedo: Ediciones Nobel, 1996.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. «Encuesta de victimización en los comercios de Barcelona». A: *Prevenió*, 4, 1990a, 29-37.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. «Encuesta de victimización en el Área Metropolitana de Barcelona». A: *Prevenió*, 5, 1990b, 5-41.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. «La evolución de la seguridad en la ciudad de Barcelona: 1983-1989». A: *Prevenió*, 5, 1990c, 45-59.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *L'enquesta de victimització a l'Àrea Metropolitana de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1990d.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *Informe sobre l'enquesta de victimització de 1989 a Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1990e.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *Síntesi de l'enquesta de victimització de l'Àrea Metropolitana de Barcelona de 1989*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1990f.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *L'enquesta de victimització a l'Àrea Metropolitana de Barcelona de 1990*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1991a.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *Síntesi de l'enquesta de victimització a l'Àrea Metropolitana de Barcelona de 1990*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1991b.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. «Encuesta de victimización en el Área Metropolitana de Barcelona: 1990». A: *Prevenió*, 7, 1991c, 5-55.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *La delinqüència a Barcelona: realitat i por a 1991. L'enquesta de seguretat ciutadana de 1992*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1992a.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *Delinqüència a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: realitat i por a 1991. Síntesi de l'enquesta de seguretat ciutadana de 1992*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1992b.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. «La seguridad ciudadana y las encuestas de victimización de Barcelona». A: *Política y Sociedad*, 10, 1992c, 57-66.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *La delinqüència a Barcelona: realitat i por a 1992. L'enquesta de seguretat ciutadana de 1993*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1993a.

- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *La delinqüència a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: realitat i por a 1992. L'enquesta de seguretat ciutadana de 1993*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1993b.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *La delinqüència a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: realitat i por a 1992. Síntesi de l'enquesta de seguretat ciutadana de 1993*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1993c.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J.; TORRELLES, E. *La delinqüència a Barcelona: realitat i por a 1993. L'enquesta de seguretat ciutadana de 1994*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1994a.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J.; TORRELLES, E. *La delinqüència a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: realitat i por a 1993. L'enquesta de seguretat ciutadana de 1994*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1994b.
- ALABART, A.; ARAGAY, J.; SABATÉ, J.; TORRELLES, E. *La delinqüència a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: realitat i por a 1993. Resultats més significatius de l'enquesta de seguretat ciutadana de 1994*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1994c.
- ALTARRIBA I MERCADER, F. *Vivències silenciades: entrevista a dones víctimitzades*. Barcelona: Institut Català de la Dona, 1992.
- ARAGAY, J.; SABATÉ, J. *La delinqüència a Barcelona: realitat i por. Dotze anys d'enquestes de víctimització, 1984-1995*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1995.
- ARAGAY, J.; SABATÉ, J. «Les drogues i l'enquesta de víctimització». A: *Barcelona Societat*, 6, 1996a, 44-47.
- ARAGAY, J.; SABATÉ, J.; TORRELLES, E. *La delinqüència a l'Àrea Metropolitana de Barcelona: realitat i por a 1995. L'enquesta de víctimització de 1996*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1996.
- ANTÓN LÓPEZ, J. «Los cabezas rapadas». A: *Policía*, 79, 1992, 17-22.
- ASÚA, A. [ed.] *Régimen abierto en las prisiones. Estudio jurídico y sociológico sobre una alternativa sociopenitenciaria en la comunidad autónoma del País Vasco*. Vitoria-Gasteiz: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, 1992.
- ÁVILA MORETE, J.A. «La violación: aspectos cuantitativos». A: *Ciencia Policial*, 21, 1993, 65-82.
- BARBERET, R. «La policía y la investigación criminológica». A: *Cuadernos de la Guardia Civil*, 9, 1993, 115-123.
- BARBERET, R. «Victimización de prostitutas en Sevilla y Málaga». A: *Boletín Criminológico*, 19, 1996, 1-4.
- BAULENAS, G.; GRÀCIA, T.; ESCUDERO, J. *Drogues i dificultat social. Propostes d'intervenció educativa*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992.
- BERANOAGUIRRE, A. «Victimología: vivencias traumáticas e intervención policial». A: *Harlax*, 3-4, 1991, 182-191.
- BERGALLI, R. [ed.] *Sociology of Penal Control Within the Framework of the Sociology of Law*. Oñati: Institut Internacional de Sociologia Jurídica, 1991.
- BERGALLI, R. «Movimientos sociales, pluralismo jurídico y alternativas al sistema de justicia criminal». A: *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 4, 1994, 211-223.

- BERGALLI, R. «El sistema penal español como el ámbito menos conocido del control social». A: MELOSSI, D. [ed.]. *Social Control, Political Power and the Penal Question: For a Sociology of Criminal Law and Punishment*. Oñati: Institut Internacional de Sociologia Jurídica, 1995, 79-96.
- BERGALLI, R. [ed.]. *Control social punitivo. Sistema penal e instancias de aplicación (policía, jurisdicción y cárcel)*. Barcelona: M.J. Bosch, 1996.
- BERGALLI, R.; BODELÓN, E. «La cuestión de las mujeres y el Derecho Penal simbólico». A: *Anuario de Filosofía del Derecho*, IX, 1992, 43-73.
- BERISTÁIN, A. «La criminología ante los movimientos de población, la integración cultural y la paz». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 7 esxt., 1994a, 163-189.
- BERISTÁIN, A. «Análisis y soluciones ante los movimientos de población (más reflexiones criminológicas sobre inmigrantes y refugiados)». A: *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 4, 1994b, 225-299.
- BERISTÁIN, A.; CUESTA, J.L. DE LA [ed.] *Victimología*. Sant Sebastià: Universitat del País Basc, 1990.
- BLANCO GARCÍA, A.I. «Historias de vida: una visión humana del delincuente juvenil». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 44, 1991, 485-492.
- BONA I PUIGVERT, R. «La función rehabilitadora de la pena de privación de libertad: entre el discurso teórico y el fracaso». A: *Jueces para la Democracia*, 20, 1993, 3, 41-44.
- BORREGUERO VÍRSEDA, J. «El problema de la xenofobia y el racismo en España y su relación con la actividad policial». A: *Ciencia Policial*, 28, 1994, 63-103.
- BUSTOS RAMÍREZ, J.; LARRAURI PIJOAN, E. *Victimología: presente y futuro: hacia un sistema penal de alternativas*. Barcelona: PPU, 1993.
- CABALLERO GALLEGU, J. «Inmigración clandestina y seguridad ciudadana». A: *Policía*, 76, 1992, 17-22.
- CARREÑO, M.; PINILLA, M.; TRUJILLO, H. *Una aproximación desde el análisis experimental del comportamiento al tratamiento de sujetos adictos a la heroína en el Centro Penitenciario de Granada*. Madrid: Ministerio de Justicia, Secretaría General d'Assumptes Penitenciaris, 1992.
- CEA D'ACONA, M.A. *La justicia de menores en España*. Madrid: CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. Siglo XXI de España Editores, 1992.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Inseguridad ciudadana (III)*, [estudi enquesta núm. 1974], Madrid: 1991.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *La justicia ante la opinión pública española (II)*. [estudi enquesta núm. 2015], Madrid: 1992a.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Actitudes de los españoles ante la Administración de Justicia*. A: *CIS, Opiniones y actitudes CIS*. Madrid: Madrid, 1992b, 11-51.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Barómetro de marzo de 1992. Aborto*. [estudi enquesta núm. 1996], Madrid: 1992c.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Cuestiones de actualidad: actitudes, opiniones y comportamientos de los españoles ante la droga (III)*. [estudi enquesta núm. 2005], Madrid: 1992d.

- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Percepción del fraude social*. [estudi enquesta núm. 2.079], Madrid: 1994a.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Opiniones y comportamientos de los españoles ante el consumo de drogas, tabaco y alcohol*. [estudi enquesta núm. 2.080], Madrid: 1994b.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Datos de opinión 1. Seguridad ciudadana*. [estudi enquesta núm. 2.142], Madrid: 1995a.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Delincuencia, seguridad ciudadana e imagen de la policía*. [estudi enquesta núm. 2.152], Madrid: 1995b.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. «Datos de opinión CIS núm. 1». A: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 74, 1995c, 327-341.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Actitudes y opiniones ante el maltrato infantil en el ámbito familiar*. [estudi enquesta núm. 2.202], Madrid: 1995d.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Demanda de seguridad y victimización*. [estudi enquesta núm. 2.200], Madrid: 1995e.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Datos de opinión 4. Demanda de seguridad ciudadana*. Madrid: [estudi enquesta núm. 2.200], 1996a.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Constitución de instituciones (II)*. [estudi enquesta núm. 2.227], Madrid: 1996b.
- CENTRE D'INVESTIGACIONS SOCIOLÒGIQUES. *Datos de opinión 6. El jurado*. [estudi enquesta núm. 2.117], Madrid: 1996c.
- CID, J.; LARRAURI, E. [ed.] *Penas alternativas a la prisión*. Barcelona: Bosch, Casa Editorial, 1997.
- CIRUJANO GONZÁLEZ, F. «Tratamiento policial al menor». A: *Ciencia Policial*, 31-32, 1995, 99-114.
- COMISARÍA GENERAL DE LA POLICÍA JUDICIAL Y JEFATURA SUPERIOR DE LA POLICÍA DE MADRID. «Los servicios policiales de atención a la mujer». A: *Ciencia Policial*, 35, 1996, 67-81.
- COSTA, P.O.; PÉREZ TORNERO, J.M.; TROPEA, F. *Tribus urbanas*. Barcelona: Paidós, 1996.
- CUESTA ARZAMENDI, J. «La resocialització: objectiu de la intervenció penitenciària». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 12, 1993, 9-21.
- DAPENA, J.; MARTÍN, J. «El context, els actors i les transgressions dins la conciliació i la reparació a les víctimes i a la comunitat». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 11, 1992, 75-84.
- DELBOS, V. «Hacer frente a la reincidencia». A: *Prevenció*, 8, 1992, 57-69.
- DELGADO AGUADO, J.; GUÀRDIA MADUPELL, J. *Seguretat ciutadana i funció policíaca*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1994.
- DÍEZ RIPOLLÉS, J.L. et al. *Delincuencia y víctimas (Encuestas de victimización en Málaga)*. València: Tirant lo Blanch, 1996.
- DOMÍNGUEZ, J.L. «Transformaciones del derecho, relaciones de poder y sistema penal: planteamientos sobre la cuestión de la discrecionalidad». A: d. a. *Memorias del Congreso Internacional «Derecho Público, Filosofía y Sociología Jurídicas: perspectivas para el próximo milenio»*. Santafé de Bogotá: Universidad Externado de Colombia, 1996, 885-895.

- ELEJABARRIETA, F.; PERERA, S.; RUIZ, A. *Tractaments penitenciaris per fases. La visió dels afectats*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1991.
- ESCUDERO MORATALLA, J.; FRIGOLA VALLINA, J. «Drogodependència, criminologia i Codi Penal de 1995». A: *Justiforum: Papers d'Estudis i Formació*, 6, 1996, 43-58.
- ESTARELLAS ROCA, A.; CARBONELL RIERA, J. *Estudi sobre el consum de drogues entre els detinguts del partit judicial d'Arenys de Mar* [memòria d'investigació]. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992.
- ESTÉBANEZ GARCÍA, A.; PEÑA MARTÍNEZ, M. «Estudio de la drogodependencia en el partido judicial de Gijón y delincuencia resultante: años 1986 y 1987. Estudio comparativo de la drogodependencia en el partido judicial de Gijón entre los años 1986-1987 y 1988». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 40, 1990, 195-238.
- FUNES, J. «Violencia juvenil y medios de comunicación, un viejo debate». A: *Prevenió*, 11, 1994a, 43-49.
- FUNES, J. [ed.] *Mediació i justícia juvenil*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1994b.
- FUNES, J. et al. *Reincidència: en la justícia de menors. Avaluació internacional*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1996.
- GAMELLA, J. *La historia de Julián: memorias de heroína y delincuencia*. Barcelona: Popular, 1990.
- GARCÍA-BORÉS, J.M. *La finalidad reeducadora de las penas privativas de libertad en Catalunya. Análisis psicosocial crítico-evaluativo*. Barcelona: 1993a [tesi doctoral].
- GARCÍA-BORÉS, J.M. «Psicología penitenciaria: ¿trabajar para quién? Análisis de una intervención institucional». A: GARCÍA RAMÍREZ, M. [ed.]. *Psicología social aplicada en los procesos jurídicos y políticos*. Sevilla: Eudema, 1993b, 223-234.
- GARCÍA-BORÉS, J.M. «La cárcel». A: AGUIRRE, A.; RODRÍGUEZ, A. [ed.]. *Patios abiertos, patios cerrados. Psicología cultural de las instituciones*. Barcelona: Boixareu, 1995a, 93-120.
- GARCÍA-BORÉS, J.M. et al. *Los «no-delincuentes». Cómo los ciudadanos entienden la criminalidad*. Barcelona: Fundació «La Caixa», 1995b.
- GARCÍA-PABLOS DE MOLINA, A. «El dret penal i la víctima». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 8, 1992, 227-255.
- GARCÍA-PABLOS, A. *Criminología: una introducción a sus fundamentos teóricos para juristas*. València: Tirant lo Blanch, 1992.
- GARCÍA-PABLOS, A. [ed.]. *Criminología*. Madrid: Consell General del Poder Judicial, 1994.
- GARCÍA VALDÉS, C. «El Centre d'Estudis Judicials». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 6, 1991, 85-96.
- GARCÍA VALDÉS, C. *Historia de la prisión. Teorías economicistas. Crítica*. Madrid: Edisofer, 1997.
- GARRIDO GENOVÉS, V. «Los programas educativos en delincuentes: principios formativos y de acción de la pedagogía correccional». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 3, 1990a, 335-342.
- GARRIDO GENOVÉS, V. *Pedagogía de la delincuencia juvenil*. Barcelona: CEAC, 1990b.

- GARRIDO GENOVÉS, V. *Técnicas de tratamiento para delincuentes*. Madrid: Centro de Estudios Ramón Areces, 1993.
- GARRIDO GENOVÉS, V. «Intervención y tratamiento de los delincuentes hoy: hechos y esperanzas. Particular referencia a los delincuentes juveniles, sexuales, psicópatas y drogadicotos». A: GARCÍA PABLOS, A. [ed.]. *Criminología*. Madrid: Consell General del Poder Judicial, 1994, 91-129.
- GARRIDO GENOVÉS, V.; MARÍN, J.M. «Infancia en riesgo: violencia familiar y desviación social». A: *Revista Española de Pedagogía*, XLIX (190), 1991, 563-588.
- GARRIDO GENOVÉS, V.; BERENQUER, R. «Victimology in Spain: the empirical studies». A: KAISER, G.; HURY, H.; ALBRECHT, H.J. [ed.]. *Victims and Criminal Justice*. Friburg: Max-Planck-Institut, 1991, 95-121.
- GARRIDO GENOVÉS, V.; MONTORO GONZÁLEZ, L. [ed.]. *La reeducación del delincuente juvenil*. València: Tirant lo Blanch, 1992.
- GIMÉNEZ GARCÍA, J. «Alternativas sociales a las instituciones privativas de libertad». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 5, 1992, 27-34.
- GIMÉNEZ PERICÁS, A. «El papel de los medios de comunicación ante la seguridad ciudadana». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 6, 1992, 97-102.
- GIMÉNEZ-SALINAS, E. «La conciliació víctima-delinqüent com a alternativa a la justícia penal». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 8, 1992a, 83-92.
- GIMÉNEZ-SALINAS, E. «El control social de la delinqüència femenina». A: d. a., *De les causes del delictes a la producció de control. El debat actual de la criminologia*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992b, 205-230.
- GIMÉNEZ-SALINAS, E. «La mediación en el sistema de justicia juvenil: una visión desde el Derecho Comparado». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 10, 1996a, 193-212.
- GIMÉNEZ-SALINAS, E. «La justicia reparadora». A: *Prevenció*, 12, 1996b, 35-44.
- GIMÉNEZ-SALINAS, E.; RIFÀ, A. «El control social de la delinqüència juvenil». A: *Introducció al dret penitenciari: teoria i pràctica*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992, 131-173.
- GIMÉNEZ-SALINAS, E.; FUNES, J. «Recerques en les crisis, recerques de les crisis (deu anys de recerca sobre l'ordre i el control penal a Espanya)». A: ROBERT, Ph.; VAN OUYTRIVE, L. [ed.]. *Recerca, delinqüència i justícia a Europa. Avaluació, recomanacions*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1993, 89-115.
- GÓMEZ MARTÍN, J. «La violencia y el fenómeno cabezas rapadas». A: *Policía*, 103, 1995, 5-8.
- GONZÁLEZ I NAVARRO, S. *La presó oberta. Recursos socials i atenció en el propi medi*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992.
- GONZÁLEZ VIDOSA, F. «La oficina de ayuda a la víctima del delito (A.V.D.) Valencia: primera experiencia práctica en España: posterior desarrollo y evolución: situación actual». A: d. a. *Victimología*. Córdoba (Argentina): Centro de Asistencia a la Víctima del Delito, Ministerio de Gobierno, 1995, 64-93.
- GONZÁLEZ ZORRILLA, C. «Legislación simbólica y administrativización del derecho penal: la penalización del consumo de drogas». A: *Jueces para la Democracia*, 14, 1991, 22-26.

- GONZÁLEZ ZORRILLA, C. «Sobre l'objecte i les funcions de la criminologia». A: d. a. *De les causes del delictes a la producció del control. El debat actual de la criminologia*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992, 49-74.
- HERNÁNDEZ LORES, M.; DÍAZ MARCOS, M.I. «Una aproximación a la subcultura policial». A: *Ciencia Policial*, 26, 1994, 23-32.
- HERNANDO, M.J. «Imagen interna de la Ertzaintza». A: *Harlax*, 12, 1995, 23-39.
- HERRERA MORENO, M. *La hora de la víctima: compendio de victimología*. Madrid: Edersa, 1996.
- HIERRO, L. «Las profesiones jurídicas: una visión de conjunto». A: *Sistema*, 137, 1997, 27-44.
- JAR COUSELO, G. «La mujer en la Guardia Civil: una perspectiva sociológica». A: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 59, 1992, 223 i seg.
- JAR COUSELO, G. *Las mujeres en la policía y las fuerzas armadas. Especial referencia a la guardia civil*. Madrid: Instituto de la Mujer, 1997.
- JÁUREGUI ATONDO, R. «Minorías, discriminación y xenofobia». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 8, 1995, 23-32.
- LANDROVE DÍAZ, G. *Victimología*. València: Tirant lo Blanch, 1990.
- LARRAURI, E. *La herencia de la criminología crítica*. Madrid: Siglo XXI, 1991a.
- LARRAURI, E. «Las paradojas de importar alternativas a la cárcel en el derecho penal español». A: *Anuario de Derecho Penal y Ciencias Penales*, LIV, 1, 1991b, 45-63.
- LARRAURI, E. «Introducció al debat de la privatització del sistema penal: la policia privada». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 8, 1992a, 213-226 (versió castellana a *Estudios Penales y Criminológicos*, 1990).
- LARRAURI, E. «La mujer ante el Derecho Penal». A: *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 2, 1992b, 291-310.
- LARRAURI, E. [ed.] *Mujeres, Derecho Penal y criminología*. Madrid: Siglo XXI, 1994.
- LARRAURI, E. «Una crítica feminista al derecho». A: LARRAURI, E.; VARONA, D. [ed.]. *Violencia doméstica y legítima defensa*. Barcelona: EUB, 1995, 145-180.
- LATORRE, V. [ed.] *Mujer y derecho penal: presente y futuro de la regulación penal de la mujer*. València: Tirant lo Blanch, 1995.
- LUCAS, J. DE «Xenofobia, racismo y unidad europea (sobre la garantía de los derechos fundamentales de los extranjeros en España)». A: *Jueces para la Democracia*, 11, 1990, 67-78.
- LUCAS, F. *Europa: ¿convivir con la diferencia?: racismo, nacionalismo y derechos de las minorías*. Madrid: Tecnos, 1992.
- LUQUE DELGADO, R. «El trabajo policial con el menor». A: D. a. *Marginación social infanto-juvenil. XVIII Reunión científica de la Asociación española para la educación especial*. València: Generalitat Valenciana, 1992, 70-76.
- MAESO GUERRERO, J. «Criminología i policia». A: D. a. *De les causes del delictes a la producció de control. El debat actual de la criminologia*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992, 255-268.
- MALLO HARINERO, J. «Intervención policial con menores». A: *Policia*, 63, 1990, 68-72.
- MANZANOS BILBAO, C. *Cárcel y marginación social. Contribución crítica e investigación aplicada a la sociedad vasca*. Donostia: Hirugarren prentsa, 1991.

- MANZANOS BILBAO, C. «Modelos de política penitenciaria y Estado Social de Derecho en España». A: BERGALLI, R. [ed.]. *Sentido y razón del derecho*. Barcelona: Hacer, 1992, 265-277.
- MARSAL, S. «La mediación en la resolución de conflictos cotidianos». A: *Previsió*, 9, 1993, 35-41.
- MARTÍN, J. [ed.] *Deu anys de l'Alzina (1986-1996); experiència de l'internament en règim tancat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1997.
- MARTÍN FERNÁNDEZ, M. *La profesión de policía*. Madrid: Centre d'Investigacions Sociològiques, 1990.
- MARTÍN FERNÁNDEZ, M. «Policía, profesión y organización: hacia un modelo integral de la policía en España». A: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 59, 1992, 205-222.
- MARTÍN FERNÁNDEZ, M. *Mujeres policía*. Madrid: Centre d'Investigacions Sociològiques, 1994.
- MARTÍN MASIP, X.; URENDES HARO, J.; NAVANUEL ANDRÉS, N. «Transformacions socials i atenció als problemes de drogues al barri Can Tunis». A: *Barcelona Societat*, 6, 1996, 40-43.
- MARZOA, J.A. «Psicología y ley: criterios sociolegales implicados en la toma de decisiones judiciales». A: *Anuario de Psicología Jurídica*, 1995, 51-64.
- MORENO DE MESA, F. «Inmigración, xenofobia y racismo». A: *Ciencia Policial*, 21, 1993, 7-22.
- MORENO MORENO, J.; MALLO HARINERO, J.; PALACIOS TEJERO, E. «Los grupos de menores del Cuerpo Nacional de Policía». A: *Policía*, 110, 1995, 18-25.
- MURILLO GÓMEZ, J.R. «Estudio sociológico del tratamiento de la droga en los medios de comunicación social (prensa y televisión)». A: *Ciencia Policial*, 16, 1992, 28-39.
- MUÑAGORRI, I. [ed.] *La protección de la seguridad ciudadana*, Oñati: Instituto Internacional de Sociología Jurídica, 1995.
- NEGRE, P.; SABATÉ, J. *Els menors i la justícia* [estudi sociològic]. Barcelona: Hacer, 1991.
- ORÓS, M. et al. *Perfil clínico-social de drogadictos detenidos en los juzgados de guardia* [memòria d'investigació]. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1991.
- ORTIZ BASCUÑANA, J. «Programa experimental del tratamiento cognitivo-conductual de la ansiedad en una población de jóvenes delincuentes de entre 21 y 25 años». A: *Revista de Estudios Penitenciarios*, 245, 1991, 83-93.
- OSUNA, E.; PÉREZ-CÁRCELES, M.; LUNA, A. «Prostitución materna e inadaptación infantil». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 43, 1991, 249-256.
- PAÚL VELASCO, P. «Estudios psicosociales sobre la toma de decisión de los miembros del jurado». A: *Jueces para la Democracia*, 14, 1991a, 82-87.
- PAÚL VELASCO, P. *El proceso de deliberación en el Jurado*. Madrid: Editorial de la Universidad Complutense, 1991b.
- PAÚL VELASCO, P. «El tamaño y la regla de decisión del jurado». A: *Anuario de Psicología Jurídica*, 1992a, 117-135.
- PAÚL VELASCO, P. «La elección del portavoz del Jurado y su participación en la deliberación». A: *Revista de Psicología Social Aplicada*, II, 1, 1992b, 63-71.

- PAÚL VELASCO, P. «De la composición y del veredicto del jurado: comentarios psicológicos al anteproyecto de Ley del Jurado». A: *Jueces para la Democracia*, 20, 3, 1993a, 84-86.
- PAÚL VELASCO, P. «Factores extralegales que influyen en la toma de decisión de los miembros del jurado». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 50, 1993b, 657-666.
- PAÚL VELASCO, P. «Influencia de los factores estructurales del jurado en el tiempo de deliberación y obtención del veredicto». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 51, 1993c, 967-976.
- PAÚL VELASCO, P. *El Tribunal del Jurado desde la psicología social: Ley orgánica 5/1995*. Madrid: Siglo XXI, 1995a.
- PAÚL VELASCO, P. «El Jurado. Proceso de deliberación». A: CLEMENTE, M. [ed.]. *Fundamentos de la Psicología Jurídica*. Madrid: Pirámide, 1995b.
- PEDRAZ PENALVA, E. [ed.] *Arbitraje, mediación, conciliación*. Madrid: Consell General del Poder Judicial, 1995.
- PÉREZ-CRUZ MARTÍN, A. *La participación popular en la administración de justicia: el tribunal del jurado*. Madrid: Montecorvo, 1992.
- POLANCO GONZÁLEZ, L. «El clima social y educativo de las prisiones españolas». A: *Anuario de Psicología Jurídica*, 1992, 109-116.
- PONCE ALIFONSO, C. *La intervención didáctica en los procesos de integración social* [tesis doctoral]. Tarragona: Facultat d'Educació i Psicologia de la Universitat Rovira i Virgili, 1994.
- PUIG, P.; PUIG, R.; ROSILLO, L. «Formació i canvi». A: *Papers d'Estudi i Formació*, 6, 1991, 97-110.
- RALDÚA MARTÍN, E.V. «Cambios en la imagen pública de la policía (1980-1995) y situación actual». A: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 74, 1996, 327-341.
- RECASENS, A. «El Espacio Policial Europeo: un futuro en construcción». A: *Cuadernos de la Guardia Civil*, 14, 1995a, 1-9.
- RECASENS, A. *L'Espai Policial Europeu. Del desarmament del Leviatán a la construcció del seu futur*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill, 1995b [memòria d'investigació].
- RECASENS, A. «Soberanía, aparato policial e integración europea». A: BERGALLI, R.; RESTA, E. [ed.] *Soberanía: un principio que se derrumba*. Barcelona: Paidós, 1996a, 91-112.
- RECASENS, A. «El poder judicial y el sistema de justicia». A: CAMINAL, M. [ed.]. *Manual de Ciencia Política*. Madrid: Tecnos, 1996b, 470-490.
- RECASENS, A. *La seguridad y el modelo policial español*. A: *VII Seminario Duque de Ahumada: Seguridad y Estado Autonómico*. Madrid: Ministerio de Justicia e Interior, 1996c.
- RECHEA ALBEROLA, C. et al. *La delincuencia juvenil en España: autoinforme de los jóvenes*. Madrid: Universidad de Castilla-La Mancha; Ministerio de Justicia e Interior, 1995.
- REDONDO ILLESCAS, S. «Reflexiones sobre la intervención penitenciaria». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 5, 1990, 157-170.
- REDONDO ILLESCAS, S. «Análisis de conducta aplicado en una prisión: el sistema de fases progresivas». A: *Papeles del Colegio de Psicólogos*, 48, 1991, 59-62.

- REDONDO ILLESCAS, S. «Psicología i presons a Espanya». A: *Psicologia, Text i Context*, 6, 1992, 25-28.
- REDONDO ILLESCAS, S. *Evaluar e intervenir en las prisiones: análisis de conducta aplicado*. Barcelona: PPU, 1993.
- REDONDO ILLESCAS, S. *El tratamiento de la delincuencia en Europa: un estudio meta-analítico*, Barcelona, 1994 [tesi doctoral].
- REDONDO ILLESCAS, S. «Delitos violentos y reincidencia». A: ECHEBURÚA, E. [ed.]. *Personalidades violentas*. Madrid: Pirámide, 1994, 207-216.
- REDONDO ILLESCAS, S. *et al. Programes de rehabilitació a les presons*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992.
- REDONDO ILLESCAS, S.; FUNES, J.; LUQUE, E. «Quant es reincideix i quant es diu que es reincideix: realitat i tòpics sobre el retorn al delicte». A: D. a. *De les causes del delicte a la producció de control. El debat actual de la criminologia*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1992, 179-203.
- REDONDO, S.; FUNES, J.; LUQUE, E. *Justícia penal i reincidència*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1993.
- REDONDO ILLESCAS, S.; GARRIDO GENOVÉS, V. [ed.] *La intervención educativa en el medio penitenciario: una década de reflexión*. Madrid: Diagrama, 1992.
- REDONDO ILLESCAS, S.; GARRIDO GENOVÉS, V. [ed.] *La intervención educativa con delincuentes institucionalizados*. Madrid: Diagrama, 1993.
- REINARES, F. «Estado, democracia liberal y terrorismo político». A: *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, 16, 1993, 113-132.
- REINARES, F. «Fundamentos para una política gubernamental antiterrorista en el contexto de los regímenes democráticos». A: *Sistema*, 132-133, 1996, 111-128.
- RICARDO PALACIO, J. «La asistencia a las víctimas del delito en Vizcaya». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 6, 1992, 153-164.
- RÍOS MARTÍN, J.C. *El menor infractor ante la ley Penal*. Granada: Comares, 1993.
- RIVERA BEIRAS, I. «El derecho de defensa en la cárcel. Notas para su desarrollo efectivo en las prisiones catalanas en Associació Catalana de Juristes Demòcrates. Política penitenciària i doctrina oficial (la intolerant resistència a la crítica)». *Associació Catalana de Juristes Demòcrates*, 1992, 39-50.
- RIVERA BEIRAS, I. *La devaluación de los derechos fundamentales de los reclusos: la cárcel, los movimientos sociales y una cultura de la resistencia* [tesi doctoral]. Barcelona, 1993.
- RIVERA BEIRAS, I. [ed.] *Tratamiento penitenciario y derechos fundamentales*. Barcelona: J.M. Bosch, 1994.
- RODRIGO ALSINA, M. *Los medios de comunicación ante el terrorismo*. Barcelona: Icària, 1991.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, J.A. «Cambio sociológico en la policía». A: *Ciencia Policial*, 15, 1991, 66-81.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, J.A. «Perfil, opiniones y expectativas de los aspirantes a ingresar en la Escala Básica del Cuerpo Nacional de Policía». A: *Ciencia Policial*, 17, 1992, 58-108.
- ROMERO COLOMA, A. *La víctima frente al sistema jurídico-penal: análisis y valoración*. Serlipost. Barcelona: Ediciones Jurídicas, 1994.

- RUIDÍAZ GARCÍA, C. «El miedo al delito». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 48, 1992, 931-944.
- RUIDÍAZ GARCÍA, C. «Los españoles ante la justicia penal: actitudes y expectativas». A: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 67, 1994, 219-240. (También a: *Poder Judicial*, 35, 1994, 355-376).
- RUIDÍAZ GARCÍA, C. «Violencia en la familia: una visión sociológica». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 60, 1996, 789-794.
- SABATÉ, J.; ARAGAY, J. *La delinqüència a Barcelona: realitat i por: dotze anys d'enquestes de victimització: 1984-1995*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona; Ajuntament de Barcelona, 1995.
- SANCHA MATA, V. «Hacinamiento y prisión». A: *Cuadernos de Política Criminal*, 48, 1992, 921-930.
- SANTOS MARTÍN, J. DE LOS *El secretariado judicial a examen*. Madrid: Tecnos, 1994.
- SARASÚA, B.; ZUBIZARRETA, I. «Violencia doméstica y agresiones sexuales. Consecuencias psicológicas». A: *Emakunde*, 26, 1997, 10-13.
- SERRANO GÓMEZ A., «La criminodogmática». A: *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 1, 1991, 419-448.
- SERRANO MAILLO, A. «Estadística». A: *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 4, 1994, 1077-1136.
- SERRANO MAILLO, A. «Estadística». A: *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 5, 1995, 1095-1151.
- SOBRAL FERNÁNDEZ, J. *La psicología social en la sala de justicia*. Barcelona: Paidós, 1990.
- SOBRAL FERNÁNDEZ, J. *Psicología y ley: un examen de las decisiones judiciales*. Madrid: Eudema, 1994.
- SOLA DUEÑAS, A. «Alternativas a la prisión». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 5, 1990, 133-143.
- SOLORES ARROYA, J. «La policía y la seguridad pública como campos de estudio de la sociología y otras ciencias sociales». A: *Cuadernos de la Guardia Civil*, 13, 1995, 75-88.
- SORIA VERDE, M.A.; HERNÁNDEZ SÁNCHEZ, J.A. *Policía asistencial*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1995.
- STANGELAND, P. «La delincuencia en España. Un análisis crítico de las estadísticas judiciales y policiales». A: *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 5, 1995a, 805-839.
- STANGELAND, P. *The Crime Puzzle*. Málaga: Miguel Gómez Publicaciones, 1995b.
- TAMARIT I SUMALLA, J. *La reparació de la víctima en el dret penal: estudi i crítica de les noves tendències político-criminals*. Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 1993.
- TERRADILLOS BASOCO, J. «Función simbólica y objeto de protección del Derecho Penal». A: *Pena y Estado*, 1, 1991, 9-22.
- TOHARIA, J.J. «Quinto Barómetro de Opinión del Consejo General del Poder Judicial». A: *Poder Judicial*, 19, 1990a, 89-126.
- TOHARIA, J.J. «Encuesta a una muestra nacional de jueces». A: *Poder Judicial*, 19, 1990b, 127-164.

- TOHARIA, J.J. *Actitudes de los españoles ante la Administración de Justicia*. Madrid: Centre d'Investigacions Sociològiques, 1994.
- TORRENTE, D. «Investigando a la policía». A: *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 59, 1992, 289-300.
- TORRENTE, D. *El poder azul: estructura y funcionamiento del control policial*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1995 [tesi doctoral].
- TORRENTE, D. *Valores policiales: análisis de la cultura e ideología policial*. Barcelona: Institut de Criminologia de la Universitat de Barcelona, 1996 [memòria d'investigació].
- TORRENTE, D. «Autoridad y racionalidad. Organización y lógica social del control policial». A: *Sistema*, 139, 1997a, 67-99.
- TORRENTE, D. «Hacer la ronda: análisis sociológico de las actuaciones de la policía municipal». A: *Revista Internacional de Sociología*, 6, 1997b, 139-179.
- TORRENTE, D. *La sociedad policial. Poder trabajo y cultura en una organización local de policía*. Madrid: Centre d'Investigacions Sociològiques; Universitat de Barcelona, 1997c.
- TRINIDAD, P. «La configuració històrica del subjecte delinqüent». A: *Acàcia*, 1993, 3, 59-75.
- TROPEA, F. «De visca el Barça a dale al guarro: la màscara de l'skin barceloní». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 12, 1993, 29-50.
- URRA PORTILLO, J. «Violencia de los hijos hacia sus padres». A: *Papeles del Colegio de Psicólogos*, 59, 1994, 85-92.
- URRA PORTILLO, J. *Adolescentes en conflicto: un enfoque psicojurídico*. Madrid: Pirámide, 1995a.
- URRA PORTILLO, J. *Menores, la transformación de la realidad. Ley Orgánica 4/1992*. Madrid: Siglo XXI, 1995b.
- URRA PORTILLO, J. «Niños y jóvenes víctimas de agresión sexual: valoración de credibilidad de su testimonio y sus secuelas». A: *Eguzkilore: Cuaderno del Instituto Vasco de Criminología*, 10, 1996, 237-254.
- USÓ, J.C. *Drogas y cultura de masas. España (1855-1995)*. Madrid: Santillana/Taurus, 1996.
- VALIENTE FERNÁNDEZ, C. «Políticas contra la violencia sobre la mujer en España» (1975-1995). A: *Ciencia Policial*, 35, 1996, 29-46.
- VALVERDE MOLINA, J. «La cárcel y sus consecuencias: la intervención sobre la conducta desadaptada». Madrid: *Popular*, 1991.
- VIGIL COLET, A.; GUILLÉN BOVÉ, A. «Processos de resolució de problemes interpersonals en una població d'interns penitenciaris». A: *Papers d'Estudis i Formació*, 6, 1991, 55-69.
- VIZCARRO MASIA, C. «La mediació (legislació i pràctica): l'experiència espanyola». A: *Justiforum*, 5, 1996, 87-93.
- ZINO TORRAZZA, J. «Els continguts de la pena de presó: notes per a una anàlisi etnogràfica de la gestió institucional». A: *Justiforum*, 6, 1996a, 9-24.
- ZINO TORRAZZA, J. *El discurrir de las penas. Institución y trayectorias: el caso de la prisión*. Barcelona, 1996b [tesi doctoral].